

Borgerskap og borgerbok i Bergen

Knut Geelmuyden

Bergen var lenge en av Skandinavias største byer. Men ikke alle innbyggerne ble definert som borgere. Hva ville det si å være borger i Bergen ? Når ble systemet for borgerskap endret ? Når fikk byen en borgerbok ?

Byarkivar i Bergen Arne Skivenes har fortalt historien om sin etterkontroll av et tømt og fraflyttet kommunalt arkivlokale: På topphyllene var støvlaget flere centimeter tykt. P.g.a. høyden følte han seg frem i blinde etter mulige gjenglemte og skjulte arkivsaker. Da kjente han plutselig en protokoll skjult under støvet ! Den var noen centimeter tykk, smal og lang, akkurat som en senere borgerbok ! Han trodde et øyeblikk at han kunne ha funnet en borgerbok eldre enn vår eldste bevarte borgerbok.

Han har beskrevet den gode opplevelsen og spenningen med stor innlevelse. Dessverre endte opplevelsen med antiklimaks: Det var en annen protokoll enn han håpet. Historien handler ikke bare om hvor viktig det er for arkivarer å kontrollere tømte arkivlokaler for å unngå arkivtap. Historien viser også til problemet med å finne ut når borgerskap begynte å bli notert av Bergens myndigheter og hvordan borger-eden var.

Bymenn i middelalderen

Borger-begrepet i norsk middelalder er noe ulikt borger-begrepet fra 1500-tallet og senere. I norsk middelalder er utgangspunktet byloven for Bergen 1276 som omtaler husfaste menn. Husfaste menn ble definert som menn som eide eller leiet minst en kvart bygård for minst et halvt år. De kunne også drive med utleie. Blant de husfaste menn var husbøndene en elite. Husbøndene eide en bygård eller en større del av den, eller leiet en hel bygård.¹

Bymøtet var Bergens viktigste forum. Byloven 1276 regulerte møtet. Det var et almannating tilgjengelig for alle voksne menn. Men de husfaste menn hadde møteplikt til bymøtet: Dersom de var bortreist måtte de ha oppnevnt en representant som kunne ivareta plikten. Det er antatt at vedtak ble gjort kollektivt av kongelige tjenestemenn sammen med de husfaste menn og altså ikke av alle tilstedeværende.²

Det var tidlig definert en elite i byen som sammen med kongens menn sto for styring og beslutninger i byen. De husfaste menn hadde særlige privilegier og plikter til styring og næringsdrift i byen og var gjerne kjøpmenn som drev storhandel.

¹ Helle 1982 s. 274, 450 og Norges gamle Love bd. 2 s. 185-290

² Helle 1982 s. 526f, s. 449ff

I den tidlige byperioden var det vanlig at grunneierne også eide husene. Senere i middelalderen ble det mer vanlig at eiendommen ble bebygget av tomtens leietaker. De fleste husierne ble da grunnleiere. Eiendomsdokumentasjon viser at tomtegrunnene i Bergen var fordelt på relativt få eiere.³

Leietakere av mindre husrom og andre byboere fikk ikke de samme rettigheter og privilegier som de husfaste menn, men med leie av husrom kunne de drive som håndverkere og småhandlere. I motsetning til de husfaste menn deltok de ikke i lokalpolitiske beslutninger utover sin møterett på bytinget. Det er for det meste av middelalderen ikke dokumentert at disse næringsdrivende måtte inngå borgerskap. Det synes som om eie eller leie av bolig og selvstendighet fra andre var tilstrekkelig til å kunne drive sin næring i Bergen.

I tillegg til de husfaste menn og mindre næringsdrivende var der mange geistlige personer og kongelige tjenestemenn i Bergen. Vi vet mindre om de fattige og om arbeidere eller daglønnere, men disse var ikke uavhengige og kunne derfor ikke drive selvstendig næring.

Utlendinger

En viktig inndeling var mellom nordmenn og utlendinger. I vår sammenheng er spørsmålet: Hva definerer "norsk" ? Det er trolig mer korrekt å skille mellom kongens undersåtter og andre.

Også utlendinger kunne leie hele eller deler av en bygård i Bergen. I senmiddelalderen var det vanlig at hanseatene eide husene på Bryggen, men leiet tomtegrunnen.⁴ Utlendinger som overvintret i Bergen ble kalt vintersittere. Men vintersitterne fikk ikke automatisk delta i byens privilegier. Derimot var de pålagt plikter som lå på alle byboerne, i den grad de ikke fikk kongelig fritak.

Utlendinger som var innom på sommerbesøk var ikke kongens undersåtter. Det samme gjaldt vintersittere tilknyttet den tyske Hansa og Kontoret⁵ som levde under sine egne lover og jurisdiksjon. Hanseatene var ikke borgere, tross omfattende eiendomsrett til gårder (men ikke til tomtegrunnene). Men hanseatene hadde selv plassert seg utenfor bysamfunnet ved å få traktater om at de ikke var underlagt kongens og byens jurisdiksjon. De hadde også interne regler om forbud mot ekteskap for å hindre at deres folk fikk en blandet lojalitet. Det hanseatiske Kontoret hadde i sin handel også nytte av tyske håndverkere som kom til Bergen. Disse søkte ofte kontakt med Kontoret og søkte også gradvis mer beskyttelse av den hanseatiske jurisdiksjonen mot byen og byens folk.

³ Ersland 2011

⁴ Helle 1982 s. 280 og Ersland 2011

⁵ Kontoret eller det tyske Kontoret var en organisasjon dannet av tyskere i Bergen som var tilknyttet den tyske Hansa (en sammenslutning av tyske byer). I Bergen er begrepet også ofte brukt om området og bygningene på Bryggen (Tyskebryggen) som var dominert av Kontoret. Kontoret håndhevet den tyske jurisdiksjon og selvstyret som hanseatene gjennom traktater hadde fått for sine folk i Bergen.

Andre utlendinger bosatt i Bergen var i prinsippet underlagt kongens og byens jurisdiksjon. Utlendinger som var ugifte eller gift med kvinner av egen nasjonalitet kunne se oppholdet som midlertidig. Dersom de etter å ha samlet kapital i Bergen skulle forlate landet var det mot kongens og byens interesser. Utlendinger som var gift med norske kvinner ville i større grad bli boende i byen eller landet. Det bidro til å styrke byen og kongens ressurser.

Byene fikk sine privilegier fra kongen. Tildeling av privilegier viste kongens makt ved at han ga fordeler til byer, organisasjoner eller personer. Ved å gi privilegier til Bergen styrket han mulighetene for byens utvikling, samtidig som han ga beboerne ("borgerne") fordeler overfor utenbys og utenlandske folk. Når han også ga privilegier til hanseatene var det en vanlig forutsetning at byens borgere skulle ha tilsvarende fordeler i de hanseatiske byene. Det ble ofte klaget over at hanseatene ikke oppfylte dette kravet til gjensidighet. Spørsmålene om privilegier og makt førte til strid mellom Bergen og hanseatene i flere århundrer.⁶ Det ble viktig å vite hvem som hadde anledning til å benytte privilegiene.

Kongen mottok klage over at utlendinger ble værende og handlet hele året i Bergen. I 1330 ga kongen en anordning der det ble presisert at utlendinger kun hadde tillatelse til å bli værende fra Korsmesse om våren til Korsmesse om høsten (d.v.s. 3. mai til 14. september). Utover denne perioden skulle de ikke bo, leie hus eller handle i Bergen. Det som er viktig er presiseringen av at de som skulle ansees som utlendinger var de som ikke var gift med norske koner.⁷ Det synes altså som om bosatte og huseiende eller husleiende utlendinger med norske koner ble ansett som kongens undersåtter.

Regler om borgerskap 1300-1700

Danmark

Den danske kongemakten førte fra andre halvdel av 1300-tallet en konsekvent politikk for å styrke byenes handel og økonomi. På 1320-tallet finnes regler i Danmark og Skåne om at de som ønsket borgerskap i en by skulle innskrives i "stadens bog". Alle som ikke var født i byen trengte borgerskap, enten de var innenlandske eller utenlandske. Utenbys mann som ble gift med en lokalfødt kvinne eller med datter av en mann som hadde gård og gods i byen, behøvde ikke borgerskap.⁸ Dette antyder at enkelte grupper ble ansett som borgere i byen uten å behøve å inngå borgerskap. Kun innflyttere og utlendinger ble avkrevet borger-ed.

I Danmark synes bestemmelsene på 1300-tallet å ha vært tidlige forsøk på å styrke byene ved borgernes politiske innflytelse der. Men borgernes viktigste privilegier var enerett til handel

⁶ Meyer, BBA A-0527 Ia2. Hildebrand Meyers Bergens beskrivelse bind 2 er fra 2016 digitalt tilgjengelig både som foto og som avskrift på Bergen Byarkivs hjemmesider. Manuskriptet gir en enkel tilgang til mange av de styrende kongebrev og regler som regulerte forholdet mellom byen og hanseatene og forteller mye om striden mellom partene.

⁷ Meyer, BBA A-0527 Ia2 s. 16 og 112

⁸ Danmarks gamle Købstadlovgivning bd. 4, 1326. 20. juli og senere. Annelev. Fællesprivilegier, 1. s. 335-340, og 1328. 20/7 og senere. Annelev. s. 335-340, vedtægt for de skånske byer. Jfr. email, Poulsen 2016

og håndverk. Ole Degn skriver at disse rettighetene først kom i danske byprivilegier fra begynnelsen av 1400-tallet. Forordning 15. februar 1422 for enkelte danske byer var særlig viktig og gjorde det å være borger til en forutsetning for å drive næring i enkelte danske byer. I tillegg skulle byenes styre føre tilsyn med håndverkerne.⁹ Først ved forordning 30. september 1475¹⁰ ble reglene gjort gjeldende for hele kongeriket, d.v.s. Danmark. I Danmark skjer altså en gradvis utvikling av forståelsen av borgerskap og hvilke rettigheter som er knyttet til borgerskapet, basert på privilegiene for den enkelte by.

Oluf Nielsen skriver om København ca. 1500 at forutsetningen for borgerskap var skriftlige vitnesbyrd eller troverdige vitner fra forrige bosted om sine forhold¹¹ og at man var minnelig skilt fra sin tidligere husbonde. Deretter skulle det avlegges troskapsed. Borgerretten ble mistet dersom borgeren forlot byen med hustru og eiendom og ikke returnerte innen "år og dag".¹²

Erik Kroman utga Malmø rådstueprotokoll 1503-1548 og betegner den som stadsbok.¹³ Det synes å være en rimelig konklusjon at byboken er identisk med det som senere kalles en rådstueprotokoll, d.v.s. en protokoll for byens råd og rådstuerett. Rådstueretten var ankeinstans for bytinget. Fra Danmark fortelles at rådstueprotokollen inneholdt særlig sivile saker om handel og borgerskap, referater av magistraten (overtok etter byrådet) sine forhandlinger og beslutninger, opplysninger om avleggelse av borger-ed, fiskale saker, inndrivelse, utlegg, forlik, takster, likning, kemnersaker, attestutstedelser, etc. Protokollens innhold kunne variere fra by til by.¹⁴

Den eldste separate boken for innføring av borgerskap i Danmark er fra Århus rådstue 1470, den nesteldste fra Ålborg 1545, deretter Ribe fra 1587.¹⁵ Utstedelse av borgerbrev til dokumentasjon for borgeren begynte først omkring 1700.¹⁶

Bergen 1276-1500

Etter byloven 1276 var omfanget av husene som Bergens byboere disponerte avgjørende for deres rettigheter og plikter i byen. Det synes som om de husfaste menn hadde lokalpolitisk innflytelse sammen med kongens menn i beslutninger på bytinget.

⁹ Degn 1991 og Danmarks gamle Købstadlovgivning bd. 3 s. 73-75 nr. 20

¹⁰ Danmarks gamle Købstadlovgivning bd. 3 s. 106-108 nr. 32

¹¹ Den som søkte om borgerskap måtte dokumentere at de hadde orden i sine forhold. Det må forstås som et krav om at de ikke var kriminelle, rettsforfulgte eller hadde flyktet fra gjeldsforpliktelser el.l. Sagt på en annen måte: De måtte dokumentere at de hadde grunnlag for tillit og etter tidens begreper kunne oppfattes som "skikkelige folk" med orden i sine saker.

¹² Nielsen 1877 og email Poulsen 2016. "År og dag" var et vanlig begrep og tidsfrist i gammel tid, i betydningen "ett år og en dag", d.v.s. at året var klart overskredet. I vår tid er forståelsen av begrepet endret til "lengde".

¹³ Malmø rådstueprotokoll 1965

¹⁴ Degn 1994

¹⁵ Email, Degn 2016

¹⁶ Degn 1991 og Danmarks gamle Købstadlovgivning, bd. 3 s. 106-108, København nr. 32

Kongebrev omtaler både borgere og undersåtter. Begrepet borger brukes i middelalder kun om kongens undersåtter. Det er noe uklart hva kongen legger i begrepet borger. Kanskje betyr begrepet omtrent "selvstendig byboer og undersått", men det må også inkludere et krav til eie eller leie av hus og grunn. I tillegg er ovenfor vist et krav for utlendinger at de måtte være gift med en norsk kvinne. Begrepet kan ikke inkludere arbeidere og tjenere. At kongen tidlig brukte begrepet borger sier ikke noe om utviklingen av regler om borgerskap.

Helle viser til at det har vært vanlig å regne med at ordningen med å løse formelt borgerskap, avlegge ed og bli innført i borgerboken ble etablert i Bergen alt i begynnelsen av 1300-årene. Men han reiser sterk tvil om dette, fordi "dokumentasjonen" er to kildeavskrifter fra 1500-tallet som på dette punkt er mindre troverdige.¹⁷ Her kan innvendes at om noen finner behov for å "styrke dokumentasjonen" i en sak er det ikke i seg selv et bevis for at det som omtales ikke var en realitet, selv om tilliten svekkes.

Vi vet ikke om de som ønsket å bli borger i Bergen på 1300-tallet skulle innskrives i "stadens bog", slik vi fra 1320 kan finne praksis for i Skåne og Danmark. Kongens anordning 1330¹⁸ antyder at disse reglene ikke gjelder Bergen når anordningen nevner "Huuseyende Borgere og andre Byemænd". Formuleringen antyder at i 1330 var det eierforholdet til hus som ga status som "borger", i motsetning til andre bymenn som var kongens undersåtter, men ikke "borgere".¹⁹ Samtidig kan vi ikke legge for stor vekt på dette, fordi det ikke utelukker at byen har skrevet innflyttere og utlendinger som ønsket å bli borgere inn i byens bok, slik det skjedde i Skåne og Danmark etter 1320.

Helle nevner privilegier for Oslo 1346 og 1358 hvor gjaldker og rådmenn skal godkjenne personer som ville bli búrar²⁰ og deres betaling av avgift.²¹ Det er uklart i hvilken grad dette skiller seg fra den nevnte danske forordningen 1422 hvor det er borgermestere og rådmenn som tar en person til borger.

At privilegiene for Oslo omtaler at nye "borgere" skulle godkjennes av gjaldker og rådmenn og betale en avgift, betyr at vi ikke kan utelukke tilsvarende praksis for Bergen på 1300-tallet.²² Vi kan heller ikke utelukke at godkjenningene ble notert i "Stadens bok". Det vil eventuelt ha vært en forløper for senere innførsler av den typen som finnes i Bergens bevarte borgerbok. Mangel på bevis gir ikke grunnlag for konklusjon om at dette ikke skjedde. Resultatet er at vi ikke vet når nye borgere i Bergen begynte å bli innskrevet i "Stadens bok".

¹⁷ Helle 1982 s. 821-822 med noter 141-142, jfr. Nicolaysen 1878 s. III-IV

¹⁸ Meyer, BBA A-0527 Ia2 s. 15

¹⁹ Byloven 1276 skiller ikke skarpt mellom eie- eller leieforhold. Det kan derfor være grunn til å tro at kongebrevet er upresist når det viser til "Huuseyende Borgere". Det er sannsynlig at begrepet også skal inkludere husleiende borgere.

²⁰ Búrar er et tidlig norsk begrep for det som senere ble kalt borger.

²¹ Helle 1982 s. 822

²² Ibid.

Vi har ingen klar og entydig dokumentasjon for at det på noe tidspunkt ble innført regler som plutselig endret praksis rundt inngåing av borgerskap i Bergen. Det er uklart når endringen fra bylovens til 1600-tallets system for borgernes rettigheter og plikter skjedde. Knut Helle ser muligheten for en gradvis utvikling av regler og praksis om borgere fra 1300-tallet og utover 1400-tallet. Dette antyder en gradvis utvikling av forståelsen av "borgernes" rolle i samfunnet og hvilke rettigheter og plikter de burde ha.

Helle presiserer at det ennå var et stykke frem til at borgerskap i Bergen ble gjort til et formelt vilkår for å drive selvstendig næring i byen.²³ Men etter "midten av 1500-tallet var borgeren en person som hadde løst borgerskap hos byens råd, betalt en avgift for det, avlagt troskapsed til byen og blitt innført i dens borgerbok".²⁴

Bergen 1528-1572

Bylovens gamle ordning for "borgerskap" i Bergen skiller seg fra nyere tid, da både kjøpmenn, håndverkere, småhandlere og andre med selvstendig næring måtte ta borgerskap og avlegge borger-ed for å kunne drive sin næring. Det gamle formelle skillet mellom de store hus-eierne/husleierne (de husfaste menn) og mindre næringsdrivende forsvant. Nå måtte alle selvstendige næringsdrivende inngå borgerskap. En borger kunne også få lokalpolitisk innflytelse med plass i byrådet, men i praksis tok det lang tid før håndverksmesterne slapp inn der. At borgerskapet forutsetter å disponere hus viser likhet mellom de to systemene.

Den danske forordningen 30.9.1475²⁵ om borgernes handel og næring m.m. viser at kongen ønsket å styrke sin makt ved å styrke byene og borgerskapet. Det kan også ha gitt utslag i Norge i den etterfølgende tiden.

Kongebrev i perioden 1528-1572²⁶ kombinert med opplysningene i Absalon Pederssøns dagbok²⁷ viser at der var en åpenbar prosess med strengere krav om at næringsdrivende måtte ha borgerskap i Bergen. Bakgrunnen var trolig kampen om kontroll med de tyske håndverkere og reduksjon av hanseatenes makt i Bergen. Byprivilegiene 1528 og bekreftelsen 1537 sier begge at alle håndverkere, også de utenlandske, skulle underkaste seg norsk jurisdiksjon. Det neste privilegiebrevet 1541 forsterket dette ved å fokusere på de tyske håndverkere. I 1553 fikk slottsherren på Bergenhus kongens tilslutning til at de tyske håndverkere skulle ta borgerskap. Men det var først da slottsherren Christoffer Valkendorf kom til Bergen i 1556 at de tyske håndverkere i løpet av få år ble tvunget til å underkaste seg de norske myndighetene eller forlate byen.

²³ Helle 1982 s. 822-824

²⁴ Helle 1982 s. 821

²⁵ Danmarks gamle Købstadlovgivning bd. 3 s. 106-108 nr. 32

²⁶ Meyer, BBA A-0527 Ia2

²⁷ Absalon Pederssøns dagbok 1552-1572

I byprivilegiene 1528²⁸ ble presisert det gamle kravet at ikke enhver utlending kunne bli norsk borger. Det var en forutsetning at han hadde norsk kvinne, d.v.s. var gift med en norsk kvinne: "Item schall ingenn Vdlenndske Manndt Borger bliffue, wden Han haffuer Norsk Quinde". Kravet om at en borger skulle være norsk gift ble fjernet i 1541. Samtidig ble krevet at alle håndverkere skulle være underlagt norsk lov. Kontoret motsatte seg dette ved at tyske håndverkere ble stilt under deres beskyttelse og jurisdiksjon. Kongen krevde at fremmede som ikke tilhørte Hansaen ikke måtte tillates å leie hus hos hanseatene på Bryggen, men kun hos de norske. Formålet var å sikre at utlendinger som ikke tilhørte hansabyene skulle komme under byens jurisdiksjon.²⁹

I en anordning 14. april 1572 omtaler kongen "mange Vdleendsche Hollender och andre" som bosetter seg og handler i Bergen i likhet med kongens undersåtter. Når de er blitt rike og formuende og kan bidra med skatt og andre ytelser, flytter de for å bosette seg i utlandet. For å unngå dette stiller kongen krav om at utlendinger ikke kunne bli borgere uten først å avlegge ed på å bli boende i Bergen hele livet og bidra med skatter og andre plikter som en tro undersått, i likhet med byens andre beboere. Samtidig ble borgermestere og rådmenn pålagt å kontrollere at ingen bosatte seg i Bergen før de hadde avlagt denne eden "och bliffuer indskrefuen vdi Stadzboggen".³⁰ Pålegget 1572 om at nye borgere skulle avlegge ed og bli innskrevet i "stadsboken" var ikke noe nytt: Vi har kunnskap om tidligere borgere som har vært innskrevet i "stadsboken".

At mange har antydnet at de nye borger-reglene kom ca. 1550 er et rimelig resultat av at de eldste innførslene i den bevarte borgerboken er fra den tid, samtidig som konflikten om de tyske håndverkene viser et fokus på borgerskap i Bergen. Men vi skal nedenfor vise at det er liten grunn til å tro at 1550-tallet representerte noe nytt i denne sammenheng.

Bergen 1579-1683

Behovet for oversikt over hvem som var borgere gjaldt ikke bare ønsket om å unngå at ikke-borgere drev borgerlig næring. Det var også et behov for å kontrollere at de betalte skatt av sin næring og oppfylte andre plikter overfor byen. F.eks. hadde borgermester og råd innført regler, bekreftet av kongen 1. desember 1579, om at borgerne hadde forbud mot å være mer enn 1 år og 1 dag borte fra byen. I tillegg var det forbudt å ta konen med seg ut av byen, med unntak av i slaktetiden om høsten. Tilsvarende måtte mannen bli værende i byen dersom konen var bortreist. Formålet var at en av dem alltid skulle være tilstede for å utføre tjeneste som kongen eller byen hadde krav på. Der var særlige begrensninger på utreise for krambod-handlere (kun slaktetiden fra Korsmesse til Mortens dag, d.v.s. 14. september til 11. november). Håndverkere ble forbudt å drive handel, men kunne reise ut om høsten for å kjøpe slakt m.m. til egen husholdning. I tillegg ble kjøpmenn og borgere forbudt å innlosjere

²⁸ Meyer, BBA A-0527 la2

²⁹ Meyer, BBA A-0527 la2 s. 51, jfr. s. 151 og Diplomatarium Norvegicum bd. 5

³⁰ Meyer, BBA A-0527 la2 s. 66

³³ Den danske rigsglovgivning bd. 3, 1522 6/1. København, nr. 12, s. 48-144 (s. 52). Jfr. email, Poulsen 2016

Malmø rådstueprotokoll (Stadsbok) 1503-48 viser at avgiften for å avlegge borgerskap varierte sterkt mellom 3 og 15 danske mark, trolig etter den nye borgerens fag og inntektsmuligheter.³⁴

Sent på 1600-tallet har vi fått god dokumentasjon for det som også oppfattes som eldre krav, at man måtte avlegge borger-ed i byen og betale borgerskap-penger for å drive borgerlig næring der. En borger måtte betale skatt til byen av sin næring og påta seg verv og oppgaver for byen, men fikk også status og enkelte rettigheter. En borger måtte være bosatt i byen og disponere hus (i alle fall husrom) der.

Bergens gamle arkiv

Vi kjenner ikke Bergens gamle arkiv, men må anta at byen på 1500-tallet og tidligere hadde et ikke ubetydelig arkiv bestående av regnskap, innkomne brev, juridiske kontrakter og privilegier, en lovbok, en kopibok for utgående brev, en bok for innføring av løpende beslutninger og en bok for avgjørelser i rådstueretten. Det er ikke utenkelig at de tre sistnevnte tema kan ha vært kombinert i en bok, stadsboken.

At "Stadzboggen" (byens bok) omtales i entall og bestemt form antyder at boken hadde en særskilt rolle for byen. Det kan derfor være mulig å anta at den var en bok for løpende beslutninger i byens styre, rettsavgjørelser og kanskje opplysninger om kontrakter og inngående/utgående brev. Anordningen av 1572 dokumenterer at nye borgerskap skulle innføres i stadsboken. Det er derfor grunn til å tro at borgerskap ble innført fortløpende mellom andre beslutninger. Men med bakgrunn i bokens navn og overføringen av borgeropplysningene til den senere borgerboken (se nedenfor), er det ingen grunn til å tro at boken var begrenset til innføring av borgerskap. At Malmø rådstueprotokoll (se ovenfor) var en flerbok og omtales som stadsbok støtter denne vurderingen.

Bergens borgerbok

Helle mener at en borgerbok først er kjent i Bergen fra 1500-tallet og reiser tvil om noen slik bok har eksistert tidligere.³⁵

Ved Bergen Byarkiv finnes byens eldste bevarte borgerbok.³⁶ Boken inneholder notater om nye borgere innført etter første bokstav i navnet og deretter kronologisk. De eldste innførslene preges av å være skrevet av få hender og med en eldre type håndskrift som kan antyde at den eldste del av listene er skrevet av eldre personer. Først er borgerne listeført uten årstall, men med årstall i noen unntak: De eldste års-daterte innførslene er fra 1551. Fra omkring 1575 er årstall notert ved navnene, men ikke alltid. Særlig mellom 1588 og 1590 er mange borgere innført uten årstall. Hvorfor årstall i stor grad utelates i den perioden er

³⁴ Malmø rådstueprotokoll 1965

³⁵ Helle 1982 s. 821-822 med noter 141-142, jfr. Nicolaysen 1878 s. III-IV

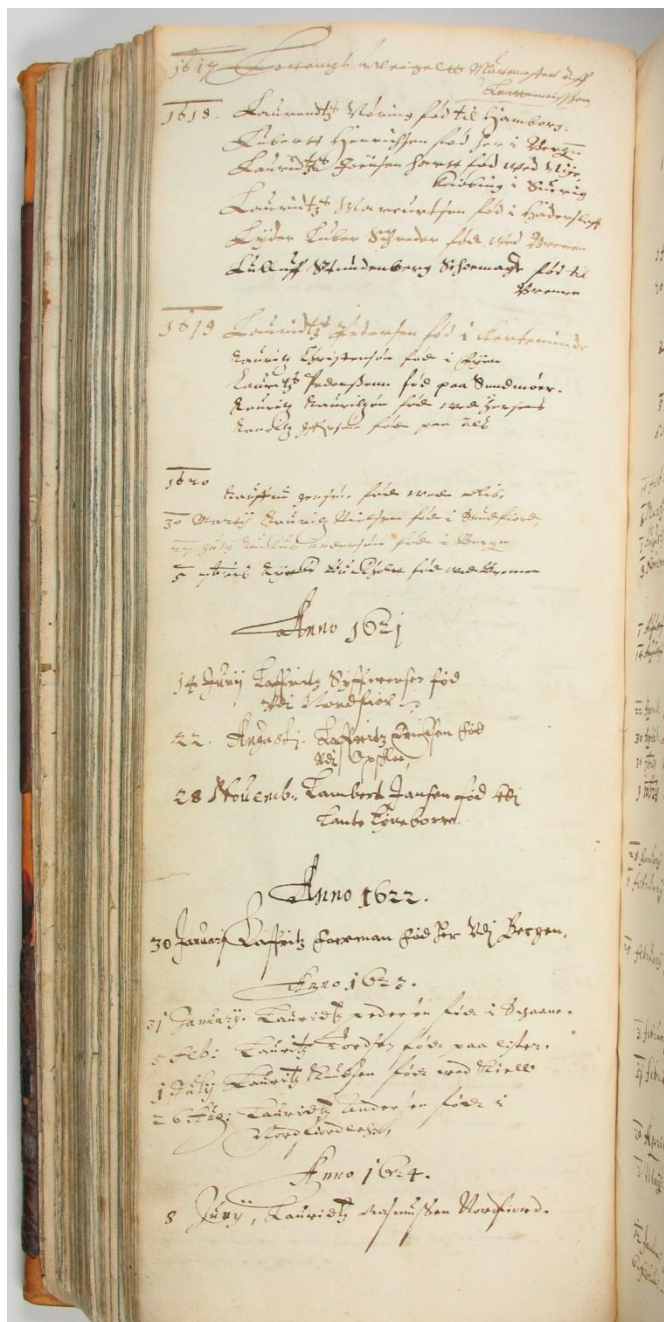
³⁶ Se under Kilder og litteratur, først punkt

uklart. Det kan være spørsmål om ulik praksis blant skriverne, men dette er ikke undersøkt. Fra 30. mars 1620 er også dato notert.

At dato ikke er notert før 1620, men da plutselig blir konsekvent innført, kan tolkes som at det er fra 30. mars 1620 at den nye borgerboken ble tatt i bruk for nye borgerskap, d.v.s. at tidligere innførsler er overførte fra stadsbogen. Før 1620 har de trolig hatt boken tilgjengelig en tid mens de har arbeidet med overføring. At overførte innførsler går tilbake ca. 70 år (omtrent et menneskeliv) fra 1620 åpner for tolkningen at de ikke har overført alle innførsler av tidligere nye borgere. De kan ha begrenset seg til den perioden hvor borgerne fremdeles kunne være i live i 1620.

De tidlige innførslene i borgerboken kan tolkes på flere måter:

- Enten begynte de å utstede borgerskap og føre det i stadsboken ca. 1550, og overførte alle til den senere borgerboken.
- Borgerskap kan ha blitt gitt noe før 1550, men uten at alle borgere i begynnelsen ble innført i stadsboken: I anordning 14. april 1572 fant kongen det nødvendig å presisere at de skulle innføres der.³⁷
- Det er sannsynlig at de førte borgerskap tidligere, kanskje på 1300-tallet og trolig på 1400-tallet, men unnlot å overføre opplysning om borgerskap for personer som var antatt døde, d.v.s. borgerskap eldre enn ca. 1550. Disse var på 1600-tallet ikke viktige for kontrollen med at ingen drev borgerlig næring uten borgerskap. Dette er den mest sannsynlige hypotesen.

Bergen Borgerbok A-0651 Hb1 1551-1751 folio 124b (bokstav L) viser overgangen til bruk av dato for borgerskap 30. mars 1620 og demonstrerer trolig når endringen skjedde fra å overføre borgerskapsopplysninger fra rådstueprotokollen til å føre inn de nye borgerskapene direkte i den nye borgerboken.

³⁷ Meyer, BBA A-0527 Ia2 s. 66

Det har vært antydning at de eldste innførslene i borgerboken er avskrevet fra eldre lister eller en eldre borgerbok. Kildenes opplysning om "Stadzboggen" er delvis påstått å gjelde en borgerbok. Disse hypotesene bør avvises. Vi har sett at stadsboken må være identisk med byens rådstueprotokoll som må ha vært en kronologisk ført flerbruksbok, d.v.s. at den inneholdt flere typer innførsler hvor de nye borgerne ble ført fortløpende innimellom alle andre innførte forretninger i "byens bok".³⁸ Dersom enhetlige lister i eller utenfor en bok eksisterte, ville det vært liten grunn til å bruke ressurser på å overføre listene til den nå eldste eksisterende borgerboken.

Det er altså ikke grunn til å tro at en borgerbok eksisterte som annet enn en funksjon i en stadsbog før 1620. Påstandene om en separat borgerbok i Bergen fra 1550 er en misoppfatning av de eldste innførslene i den bevarte borgerboken. Helle tar feil om at Bergen hadde en slik borgerbok på 1500-tallet, men har rett i at der ikke var en slik bok tidligere. Derimot var funksjonen trolig på plass i de eldre rådstueprotokollene.

Fortløpende innføring av byens forretninger i rådstueprotokollen ga dårlig oversikt over hvem som hadde fått borgerskap. Det var behov for en mer effektiv oversikt over hvem som var borgere når det skulle holdes kontroll med at utlendinger eller andre hadde løst borgerskap i byen når de overvintret og drev borgerlig næring der. Det er derfor rimelig at eldre borgerskap ble trukket ut og overført til den nye borgerboken da en slik ble innført i 1620. Behovet for øket kontroll med at de som drev borgerlig næring også hadde borgerskap kan forklare den store ressursbruken ved overføring til den nye borgerboken. En overføring til alfabetisk inndelte lister i en separat borgerbok ville gi bedre oversikt over dem som hadde tillatelse til å drive borgerlig næring. Da ble det lettere å avsløre dem som drev borgerlig næring uten å ha borgerskap i byen.

Ed ved tildeling av borgerskap

I Bergen viser anordningen 1572 krav om at nye borgere i Bergen skulle avlegge ed på å bli i byen livet ut. Det er ukjent når krav om ed for nye borgere ble innført. Vi kan ikke utelukke at det skjedde lenge før borger-ed er omtalt, kanskje allerede på 1300-tallet.

Det er ellers uklart hva eden inneholdt. Bergens arkivtradisjon forteller at eden inneholdt troskap til kongen, plikt til å betale skatter o.l. og påta seg verv i styring av byen. Som motytelse fra kongen og byen fikk borgerne rett til å delta i lokal styring og få andel i byens privilegier til næring og kjøpmannskap.

Vi har lite kunnskaper om endringene i krav til borgerskap i Bergen og hvordan borger-eden var utformet. Men vi finner ofte stor likhet mellom danske regler som ble innført bl.a. i København og regler som etter hvert ble innført i Bergen. Uten å påstå at de to byene hadde identiske regler skal vi derfor se på borger-eden i København.

³⁸ Om utforming av en rådstueprotokoll se Malmø rådstueprotokoll 1965 og Degn 1994

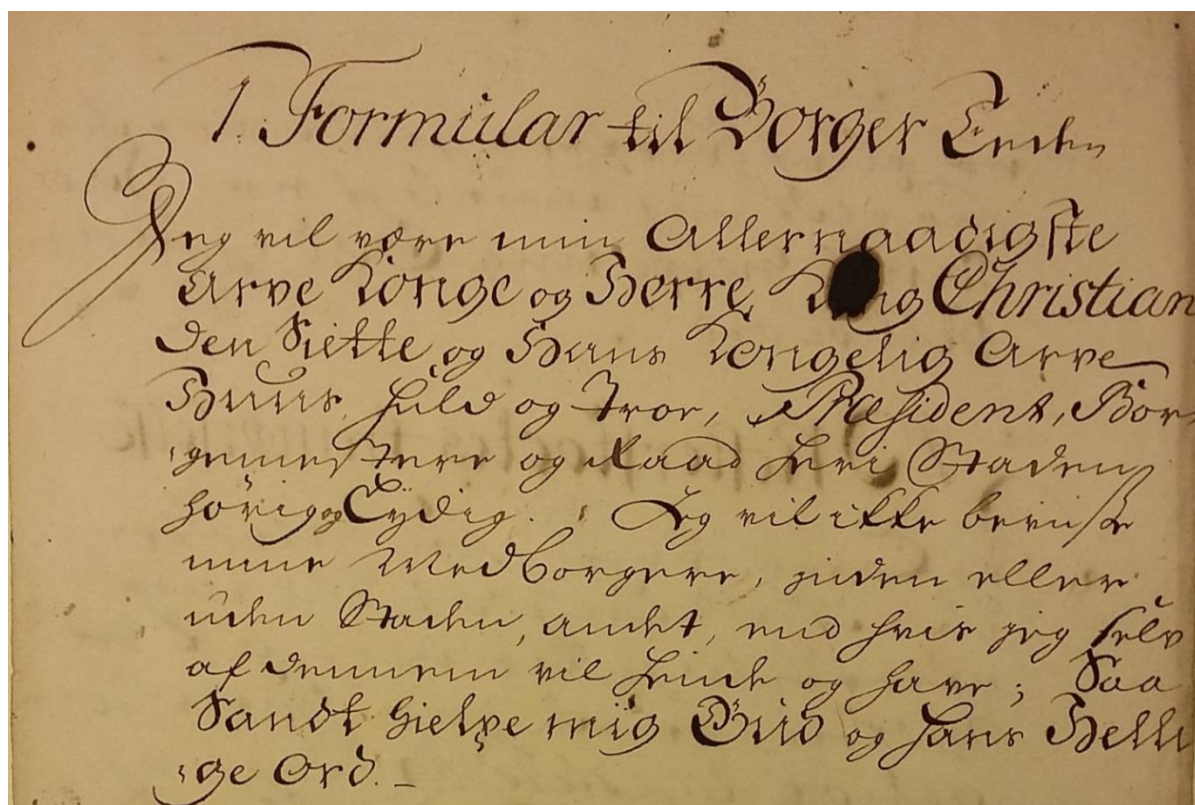
For København finnes konsept 1522 til Kong Kristian 2.s bylov med følgende borger-ed:

Item ieg N suerger, at jeg wil vere vor kiereste, naadige herre och koning och hans naadis effterkommere huldt och thro, wor scult, borgemestere och raadt hørig och lydig ij alle maade, the mig silsiige, som iche er konninglige mayestait emodt, och siden nyde och gjøre borger rett, saa sant hielpe mig gudt oc alle gudtz helgenn.³⁹

At kongen i 1522 ønsket borger-eden inn i en bylov forsterker muligheten for at borger-edene ble likt utformet for de ulike byene. Fra 1700-tallet finnes i København bevart en formularbok i magistratens arkiv med følgende tekst:

1. Formular til Borger Eeden.

Jeg vil være min Allernaadigste Arve Konge og Herre Kong Christian den Siette og Hans Kongelig Arve Huus huld og Troe, Præsident, Borgemestere og Raad heri Staden hørig og Lydig. Jeg vil ikke bevise mine MedBorgere, jnden eller uden Staden, andet end hvis jeg selv af dennem vil hændes og have; Saa Sandt hielpe mig Gud og Hans Hellige Ord.

Edsformular fra København ved inngåing av borgerskap under kong Christian 6. Københavns Stadsarkiv, Magistratens 2. sekretariats arkiv, bestillingsnummer 2S1581.

³⁹Den danske rigsgivning 1991, 1522 6/1. København, nr. 12, s. 48-144 (s. 52). Jfr. email, Poulsen 2016

Tilsvarende formular under Christian 7. hadde nær identisk tekst.

Håndverksmestere hadde også en annen ed ved:

2. Mesterstøckes fremviselse.

Jeg Lover herved, som Mester udi N.N.s Laug, at holde mig efterretlig, hvis mig, af Vedkommende, paa Hans Kongelige Majestets, Stadens og Magistratens Vegne, bliver Befaled at gjøre og forrætte, saa og uden Modsigelse eller Veigring, gjøre hvis, som Laugets foresatte Oldermænd, paa Laugets Vegne, maatte befale mig, samt ellers holde mig Laugs Articlerne efterretlig og Endelig at gjøre Got og forsvarlig Arbeid."⁴⁰

I tillegg til borger-eden var der også en ed for laug-oldermenn, formyndere etc.

Vi kan ikke utelukke at edene tidligere hadde ulik form i Bergen. Men dette er ikke dokumentert. I alle fall fra slutten av 1600-tallet var regelverket i den norske og danske lov så likt utformet og forbindelsene mellom København og Bergen så nære at det er grunn til å anta at borger-edene i de to byene hadde lik form.

Sammendrag og konklusjon

Byloven 1276 ga utgangspunktet for hvem som var "borger" i Bergen. Det sentrale var å disponere hus i vesentlig omfang. Den fremste gruppen, de husfaste menn, hadde lokalpolitiske rettigheter og plikter. De drev i praksis ofte fjernhandel og større kjøpmannskap. Selvstendige håndverkere og mindre handlende var i utgangspunktet ikke med i byens elite og hadde mindre lokalpolitiske rettigheter og plikter, men kunne drive næringsvirksomhet. Hanseatene var ved traktat utenfor kongens jurisdiksjon og var ikke borgere i byen eller kongens undersåtter.

Vi har sett at begrepet borger ble brukt tidlig, men vi vet ikke sikkert hva som da ble lagt i begrepet utover at det gjelder kongens undersåtter med plikt til å betale skatt og yte andre plikter. Det er ikke dokumentert at det i den tidlige fasen gjaldt andre enn de husfaste menn. Men at det etter hvert også blir brukt om håndverkere kan antyde at begrepet var ment å dekke alle som drev "borgerlig næring". Det er trolig at tanker omkring borger og borgerskap har kommet gradvis til Bergen. Når det ble utviklet til sin 1600-tallsform og når borgerne i Bergen kunne regnes som en stand og et borgerskap i nyere tids betydning av begrepet, er mer uklart. Sammenlikning med andre områder antyder at det trolig har vært en gradvis prosess fra 1300-tallet, med strengere praktisering i løpet av perioden 1528-1572.

Godkjenning av nye borgere var en viktig rettshandling. Det er derfor sannsynlig at den ble ført i rådstueprotokollen fra et tidlig tidspunkt, men det kan ikke dokumenteres før ca. 1550.

⁴⁰ Edsformularer (formularbok), Københavns Stadsarkiv, Magistratens 2. sekretariats arkiv, bestillingsnummer 2S1581.

Tidspunktet var trolig tidligere: De eldste overførte borgerskap i den nye borgerboken mangler år for inngåelsen av borgerskap. I tillegg kan vi ikke utelukke at myndighetene unnlot å overføre opplysninger for borgere som måtte være døde da den nye borgerboken ble tatt i bruk. Det virker sannsynlig at nye borgere ble notert i stadsboken på 1400-tallet, og vi kan ikke utelukke at det begynte allerede på 1300-tallet. Men vi har ikke kildegrunnlag til å konkludere om dette. De gamle rådstueprotokollene for Bergen gikk tapt ved bybrannen 1702.

Der er ingen dokumentert grunn til å anta at notering av nye borgere i rådstueprotokollene har sammenheng med innføring av nyere tids regler for borgerskap. Innføring av nye borgere i stadens bok kan like gjerne være et tidlig element i en lang prosess med utvikling av regler og system for borgerskap. Også nye borgeres avlegging av ed kan tenkes å være et tidlig element i utviklingen. Hvordan borger-eden i Bergen var utformet er ukjent, men det er sannsynlig at den var mer eller mindre lik de edene som er dokumentert i Danmark.

Preget i den eldste bevarte borgerboken for Bergen viser at boken er nyere enn de eldste innførslene av nye borgere. Konsekvent bruk av datoer antyder at den ble brukt til nye borgere fra 30. mars 1620, selv om den inneholder eldre, åpenbart overførte opplysninger fra ca. 1550, trolig for å ha bedre kontroll med hvem som var borgere og skulle ha borgerlige rettigheter og plikter.

Konklusjonen bør være at Bergen ikke hadde en egen borgerbok før den nå eksisterende protokollen 1620-1752, med opplysninger fra ca. 1550. Nye borgere var tidligere ført i en protokoll med flere funksjoner, kalt stadsboken eller byboken, senere kalt rådstueprotokollen.

En eldre bok som før 1620 var kun borgerbok har trolig ikke eksistert. Arne Skivenes sin opplevelse da han et øyeblikk trodde at han hadde funnet en eldre borgerbok var derfor dessverre forutbestemt til å ende i et antiklimaks.

Bergens eldste borgerbok A-0651 1551-1751 inneholder delvis opplysninger overført fra eldre rådstuprotokoller som trolig gikk tapt ved bybrannen 1702 og delvis opplysninger om nye borgerskap fra 1620. Borgerboken ble sammen med lovboken reddet ut fra Rådhuset under bybrannen 1702.

Litteratur og kilder

Bergens borgerbok 1550-1752, Bergen Byarkiv A-0651 Hb1.

<https://www.bergen.kommune.no/omkommunen/avdelinger/bergen-byarkiv>.

Christian den fjerdes recess 1643. Oslo 1981. Utgitt av Norsk Historisk Kjeldeskriftinstitut og Den rettshistoriske kommisjon.

Danmarks gamle Købstadslovgivning bd. 3, 1955 og bd. 4, 1961. (Se [https://dsl.dk/Det Danske Sprog- og Litteraturselskab](https://dsl.dk/Det%20Danske%20Sprog-og%20Litteraturselskab).)

Degn, Ole: De gamle købstæders hukommelse. Rådstuarkiver og deres brug. Utg. i Arkivernes informationsserie, Statens Arkiver, Danmark 1994.

Degn, Ole: Rig og fattig. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660, 1981, 1.

Degn, Ole: om næringslovgiving bd. 2 s. 654-58, om borgere bd. 1, s. 96-100. Artikler i Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Bd. 1 og 2, 1991.

Den danske rigslovgivning 1513-1523, udg. Aage Andersen, København 1991. (Se [https://dsl.dk/Det Danske Sprog- og Litteraturselskab](https://dsl.dk/Det%20Danske%20Sprog-og%20Litteraturselskab).)

Diplomatarium Norvegicum bd. 5, diplom nr. 1055 (14. okt. 1528 Flensborg)
http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_field_eng.html

Edsformularer (formularbok), Københavns Stadsarkiv, Magistratens 2. sekretariats arkiv, bestillingsnummer 2S1581. I registratur (starbas) sagt å være fra Frederik 6. og 7.s tid, men har innhold fra Christian 6. og 7.s tid, d.v.s. 1730-1766.

Email 2016 med innspill fra danske byforskere:

- Jørgen Mikkelsen, seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet, jm@sa.dk
- Jacob Ørnbjerg, post.doc-stipendiat, Danske Center for Byhistorie, joe@cas.au.dk
- Ole Degn, fhv. seniorforsker, dr.phil., Landsarkivet for Nørrejylland, egnio@post3tele.dk
- Bjørn Poulsen, professor, dr.phil., Aarhus Universitet, hisbp@cas.au.dk

Ersland, Geir Atle: Byens konstruksjon. 2011.

Helle, Knut: Bergen bys historie, bd. 1, 1982.

Malmø rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-48, utg. ved Erik Kroman, København: Selskabet for Udgivelse av Kilder til dansk historie, Gad, 1965.

Meyer, Hildebrand: Samlinger til den Berømmelige og Navnkundigste Norske Handelstad BERGENS BESKRIVELSE, bd. 2, Bergen Byarkiv A-0527 Ia2.

<https://www.bergen.kommune.no/omkommunen/avdelinger/bergen-byarkiv>
Hilbrandt Meyers bøker i manuskript (både digital kopi og avskrift).

Nicolaysen, N: Bergens borgerbok (1) 1550-1751. Kristiania 1878.

Nielsen, Oluf: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. I. Kjøbenhavn i Middelalderen. Kbh., G.E.C. Gad, 1877. (kap. XXIV). <http://www.eremit.dk/ebog/khb/1/index.html>

Norges gamle Love. Bd. 2, 1280-1387. Den nyere bylov eller bjarkørett. R. Keyser og P. A. Munch, Christiania 1848. <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=ngl2>

Pederssøn, Absalon: Absalon Pederssøns dagbok 1552-1572. Ved Ragnvald Iversen, Bergen 1963.

Poulsen, Bjørn og Hans Krøngaard Kristensen: Danmarks byer i middelalderen. Aarhus 2016.